

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ

Νίκη Καλτσόγια - Τουρναβίτη, ομότιμη καθηγήτρια Παντείου Παν/μίου

Η αφανής εργασία των γυναικών

Οι όροι «εργατική τάξη», «αγώνες εργατών», «συνδικαλιστικοί αγώνες» παραπέμπουν στους αγώνες της εργατικής τάξης, στην οποία ανήκουν και γυναίκες, για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους απέναντι στην αστική τάξη, την τάξη του κεφαλαίου και της κατοχής των μέσων παραγωγής, με τους πιο γνωστούς όρους της μαρξιστικής θεωρίας, που αναμφισβήτητα εκφράζει ιστορικά, φιλοσοφικά και ιδεολογικά τους αγώνες των εργαζομένων, από τη βιομηχανική επανάσταση και μέχρι σήμερα. Όπως είναι γνωστό στην οικονομική επιστήμη και την κοινωνιολογία, με το τέλος της αγροτικής οικονομίας και το πέρασμα στη βιομηχανική εποχή παρατηρείται μαζική έξοδος των αγροτών, ανδρών και γυναικών, στα αστικά κέντρα.

Κατ' αρχήν ο τομέας της μισθωτής εργασίας, αλλά και γενικά της επαγγελματικής απασχόλησης, ανήκει κατ' εξοχήν σ' αυτό που στη φεμινιστική θεωρία καλούμε *δημόσιο χώρο* ή *δημόσια σφαίρα*. Δηλαδή το χώρο όπου η ανθρώπινη δραστηριότητα και ο αγώνας για την επιβίωση βρίσκονται έξω από το χώρο της οικογένειας, οι δραστηριότητες του οποίου προσδιορίζουν τον ιδιωτικό χώρο ή την ιδιωτική σφαίρα. Και είναι αναμφισβήτητα γνωστοί οι κοινωνικοί λόγοι που επέδρασαν στην ιστορία της εξέλιξης του δυτικού κυρίως πολιτισμού στο να θεωρούνται οι δύο αυτοί χώροι ότι ανήκουν χωριστά στα δύο φύλα. Στον άνδρα ο δημόσιος και στη γυναίκα ο ιδιωτικός¹. Περιττό να αναφερθούμε εδώ στην ιστορία του γυναικείου κινήματος και στη συμβολή του στην ανάδειξη των λόγων που κράτησαν κυριολεκτικά τη γυναίκα στο περιθώριο της ιστορίας, θεσμικά τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα και ουσιαστικά, σε μεγάλο βαθμό, παρά τις προόδους, μέχρι σήμερα. Κι αυτό, γιατί η διαπίστωση της επιβίωσης και στην εποχή μας παρωχημένων πατριαρχικών αντιλήψεων και πρακτικών είναι κάτι που επιβεβαιώνει-

1. Βλ. το κλασικό βιβλίο της Simon de Beauvoir, *Το δεύτερο φύλο*, μτφ. Κυρ. Σιμόπουλου, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1979 (γαλλική έκδ. 1952).

ται σχεδόν καθημερινά και στις πιο προηγμένες δυτικές κοινωνίες². Η όλη πορεία της κοινωνικής ενσωμάτωσης των γυναικών αποδεικνύει την ιδιαίτερη θέση που έχουν οι γυναίκες και στο θέμα της εργασίας και των εργασιακών δικαιωμάτων τους.

Παρά την ιστορικά αποδεικνυόμενη αλήθεια της συμμετοχής των γυναικών στη μισθωτή εργασία, η δημιουργία του συνδικαλιστικού κινήματος, που εκφράζει την οργανωμένη σε ενώσεις, τα *συνδικάτα*, πάλη των εργατών ενάντια σ' αυτούς που κατέχουν τα μέσα παραγωγής, ταυτίζεται με τον άνδρα εργάτη. Δηλαδή, ο ίδιος ο αγώνας της εργατικής τάξης είναι κατ' εξοχήν αγώνας των ανδρών, αφού ο άνδρας είναι ο «αφέντης», ο «κύριος» της γυναίκας, κατά τις παγιωμένες αντιλήψεις των πατριαρχικών κοινωνιών. Έτσι, ιδιαίτερο γυναικείο εργατικό κίνημα δεν παρουσιάζεται σε καμιά φάση της ιστορίας του δυτικού πολιτισμού μέχρι σήμερα. Οι ελάχιστες μορφές καθαρής πάλης των γυναικών εργατριών το 19ο αιώνα, με απεργίες, αποτελούν εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα³.

Την ιδιαίτερη κατώτερη θέση των γυναικών στον ανδροκρατούμενο πολιτισμό πρόβαλε το γυναικείο, το φεμινιστικό κίνημα, που ξεκίνησε από αστές γυναίκες, κυρίως από τους χρόνους της Γαλλικής Επανάστασης, κίνημα που αναγνωρίστηκε ως το μεγαλύτερο ειρηνικό - επαναστατικό κίνημα στον περασμένο αιώνα. Κίνημα που έδειξε ότι η γυναίκα μεταξύ των αδυνάτων είναι η πιο αδύνατη και μεταξύ των φτωχών η φτωχότερη. Το «γυναικείο πρόσωπο της φτώχειας» αποτελεί μέχρι σήμερα τον κανόνα, όπως αποδεικνύεται από τις κοινωνικές επιστήμες με τους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς δείκτες της δύναμης (μόρφωση, εισόδημα, επάγγελμα, πολιτικό κύρος)⁴.

2. Αψευδής μαρτυρία αυτού είναι η περίφημη Διεθνής Σύμβαση για την Άρση των Ανισοτήτων σε Βάρος των Γυναικών, του 1979, η γνωστή πλέον με τα αρχικά της στα αγγλικά CEDAW. Το Προοίμιο, αλλά και όλες οι επιμέρους διατάξεις της, αναφέρονται στις ανισότητες κατά των γυναικών, υποχρεώνοντας τα κράτη - μέλη να «καταδικάσουν τις διακρίσεις κατά των γυναικών σε όλες τις μορφές της, ...να συνεχίσουν με όλα τα κατάλληλα μέσα και χωρίς καθυστέρηση μια πολιτική που θα τείνει να εξαλείψει τις διακρίσεις κατά των γυναικών...» (άρθ. 2, παρ. 1).

Μια σύντομη αλλά βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη έκθεση των προβλημάτων των γυναικών δίνεται στη μελέτη μου «Η θέση της γυναίκας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Ανελίξεις και προσαρμογή», η οποία δημοσιεύθηκε στα τχ. 43 και 44/1991 του π. *Ο αγώνας της γυναίκας*, απ' όπου και ανάτυπο, 1991. Το θέμα της μελέτης αποτέλεσε αντικείμενο εισήγησης στο διεθνές συνέδριο του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής του Νοεμβρίου 1987, το οποίο έγινε στην Αθήνα, με αντικείμενο τη μελέτη της επίδρασης των κοινωνικών αλλαγών στην ψυχολογία του ανθρώπου.

3. Η πολιτική και συνδικαλιστική ενεργοποίηση των γυναικών παρουσιάζεται στις ΗΠΑ, από τις αρχές του 19ου αιώνα. Η πρώτη απεργία στην οποία συμμετέχουν αποκλειστικά γυναίκες, νεο-ϋορκέζες ράφτρες, έγινε το 1825. Βλ. τη σημαντική σε στοιχεία και βιβλιογραφία μελέτη του Σ. Ι. Σεφεριάδη, «Αμερικανικό εργατικό κίνημα: δύο αιώνων επισκόπηση», σε εφ. *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, 8.5.2005, σσ. 22-23.

4. Η διαπίστωση οφείλεται στην έρευνα της Ruth Leger Sivard, *A World Survey*, Washington, D.C., 1985. Τα πορίσματα αυτά επιβεβαιώνονται από όλες τις μέχρι σήμερα ετήσιες Εκθέσεις του Ο.Η.Ε., *Human Development Report*, Τμήμα Gender Power Index. Σχετικές άλλωστε είναι και οι

Η συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλισμό

Όλα αυτά εξηγούν και τη μη ύπαρξη ξεχωριστού γυναικείου εργατικού κινήματος. Η γυναίκα παραμένει περιορισμένη στους δοσμένους από τη φύση ρόλους της και στον καταμερισμό των έργων, όπως διαπιστώνεται ότι σε μεγάλο βαθμό ισχύει μέχρι σήμερα. Η εργασία γι' αυτήν, μέχρι τις τελευταίες τουλάχιστον δεκαετίες του περασμένου αιώνα, δεν δημιουργεί συνείδηση απελευθέρωσης· ότι είναι *ανθρώπινο δικαίωμα*, η άσκηση του οποίου προσδίδει κοινωνική καταξίωση. Δεν αποκτά όπως ο άνδρας επαγγελματική συνείδηση. Η δική της καταξίωση και μοναδικός τρόπος κοινωνικής θέσης είναι η *θέση του άνδρα* της και η ικανότητά της να φέρνει παιδιά στην κοινωνία. Γι' αυτό και όταν εισέρχεται πλέον μαζί με τον επαγγελματικό στίβο έρχεται με «σπασμένη ταυτότητα», όπως γράφει ο Claus Offe⁵. Αν και κατά την κλασική φιλοσοφία των δικαιωμάτων, ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος, με έμφυτα και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα αυτοπροσδιορισμού και απαίτησης σεβασμού της αξιοπρέπειάς του, τα δικαιώματα αυτά αναγνωρίζονται μόνο για τον άνδρα. Τα δικαιώματα έχουν φύλο, όπως καταγγέλλει η φεμινιστική σκέψη, και το φύλο των δικαιωμάτων είναι ανδρικό⁶.

Μια άλλη βασική αιτία για την ανυπαρξία ξεχωριστού οργανωμένου γυναικείου εργατικού κινήματος υπήρξε η άμεση επίδραση που είχε η μαρξιστική ιδεολογία στο εργατικό κίνημα, από το οποίο, όπως φαίνεται ιστορικά, αναδείχθηκαν και τα εργατικά-σοσιαλιστικά κόμματα στη δυτική Ευρώπη, αλλά και τα κομμουνιστικά στη Ρωσία, θεμελιώδης αρχή της οποίας υπήρξε η *κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο*. Δεν διαχώριζε τον άνδρα από τη γυναίκα. Αυτό φάνηκε αμέσως μετά την επικράτηση του Κομμουνιστικού Κόμματος στη Ρωσία, αλλά και σε όλη τη μετέπειτα Σοβιετική Ένωση και τα κράτη που ακολούθησαν στην Ανατολική Ευρώπη το μαρξισμό, στα οποία άμεσα καταργήθηκαν όλες οι θεσμικές διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών⁷. Έτσι στην εργασία άνδρας και γυναίκα είχαν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες

διαπιστώσεις για την «*περιθωριοποίηση*» των γυναικών. Βλ. ειδικά για το θέμα Marianne Githens και Jewel L. Prestage (εκδ.), *A portrait of Marginality: the Political Behavior of the American Women*, N. Y. 1977. Τα ίδια πορίσματα κατέδειξε και η έρευνα που διενήργησε το 2005 στις χώρες - μέλη του και σε 28 άλλες αναπτυσσόμενες χώρες ο ΟΟΣΑ με το χαρακτηριστικό τίτλο, «*Η ενδυνάμωση των γυναικών: Μετρώντας το παγκόσμιο χάσμα των φύλων*». Διερεύνησε το μέγεθος του χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών σε πέντε τομείς: οικονομική συμμετοχή, οικονομικές ευκαιρίες, πολιτική ενδυνάμωση, εκπαιδευτικά επιτεύγματα, υγεία και ευημερία. Το μικρότερο χάσμα ανισότητας παρουσιάζει η Σουηδία, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται στην 50ή θέση σε σύνολο 58 χωρών. Βλ. εφ. *Ελευθεροτυπία*, 17.5.2005, Τ. Μίχα, «*Στη Ζιμπάμπουε καλύτερα*».

5. Claus Offe, «*The Political Economy of the Labour Market*», σσ. 10-51, σελ. 38, του ιδίου, *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. έκδ. στα αγγλικά δημοσιευμένων στα γερμανικά μελετών του συγγραφέα, Oxford, G. B., 1987.

6. Βλ. τόμο πρακτικών ευρωπαϊκού συνεδρίου με το θέμα αυτό και τον ίδιο τίτλο: *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, το οποίο έγινε στην Αθήνα στις 9 και 10 Φεβρουαρίου 1996, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.

7. Ειδικά για το θέμα αυτό βλ. Σήλια Πέπτι, Ντέμπορα Ρόμπερτς, Σάρον Σμιθ, *Απελευθέρωση*

υποχρεώσεις. Όμως και εκεί αυτή η απόλυτη ισότητα δεν μπόρεσε να διαγράψει τις κοινωνικά προσδιορισμένες διαφορές μεταξύ των δύο φύλων⁸.

Ασφαλώς η ανάπτυξη γυναικείων και ανδρικών συνδικαλιστικών οργανώσεων θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, αρνητική για τις ίδιες τις δυναμικές διεκδικήσεις της εργατικής τάξης. Θα έκανε τον αγώνα της, σε όλη την περίοδο της βιομηχανικής εποχής, του φορντικού μοντέλου, όπως το αποκαλούμε με τα γνωστά χαρακτηριστικά του, λιγότερο αποτελεσματικό και περισσότερο ευάλωτο στις πιέσεις της εργοδοσίας. Σήμερα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές περιόδους. Την πρώτη μακρά περίοδο της ουσιαστικής και τυπικής άρνησης στη γυναίκα του δικαιώματος να μπει δυναμικά στην αγορά εργασίας, που φτάνει μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα. Τη δεύτερη μεγάλη περίοδο, που φτάνει μέχρι τα μέσα του β' μισού του 20ού αιώνα όπου αναγνωρίζονται στη γυναίκα εργασιακά δικαιώματα και δημιουργείται η προστατευτική γι' αυτήν νομοθεσία, η οποία όμως διαιωνίζει την εικόνα της γυναίκας έξω από τον επαγγελματικό στίβο. Αυτό, γιατί η εργατική νομοθεσία υπηρετεί ουσιαστικά τις κλασικές θεωρούμενες γυναικείες αξίες, της μητρότητας, της συντήρησης της εκτεταμένης οικογένειας. Και η τρίτη περίοδος, στην οποία η γυναίκα διεκδικεί όχι μόνο τα προστατευτικά για τη μητρότητα μέτρα, αλλά και μέτρα που θα την εντάξουν ισότιμα στην αγορά εργασίας και στην ίδια την κοινωνία⁹.

Σ' αυτήν την τρίτη περίοδο που βρισκόμαστε πρέπει να διερευνηθεί αφ' ενός η σημερινή της θέση στην αγορά εργασίας και πόσο συμμετέχει η ίδια στο συνδικαλιστικό κίνημα, προβάλλοντας τα ιδιαίτερα δικαιώματά της, και αφ' ετέρου, πώς το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα υπηρετεί τις ιδιαίτερες αυτές απαιτήσεις των γυναικών. Δηλαδή την πλήρη ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας, με προστασία των ιδιαιτεροτήτων της που προέρχονται από τη βασική βιολογική αποστολή της ως μητέρας, αλλά και με μέτρα, τα καλούμενα βραχυπρόθεσμα, που θα άρουν, κατά το δυνατόν, τα αρνητικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της, τα οποία δημιούργησε η για αιώνες περιθωριοποίησή της. Και όλα αυτά μέσα στο πλαίσιο της σημερινής μεταφορντικής εποχής, εποχής της *παγκοσμιοποίησης*, στην οποία οι αλλαγές και ανατροπές, ιδίως στον τομέα

των γυναικών και Σοσιαλισμός, μτφ. Βίλλυ Φωτοπούλου, επιμέλεια Αντώνης Νταβανέλης, εκδ. Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1993. Γενικά για την επίδραση φιλοσοφίας και πολιτικών ιδεολογιών στη θέση της γυναίκας, βλ. μελέτη μου «Η θέση της γυναίκας στις ιδεολογίες και κομματικές κατηγορίες "αριστερά" και "δεξιά"». Ανάτυπο από ειδικό αφιέρωμα του π. Ευθύνη «Αριστερά - Δεξιά», τχ. 136/1983.

8. Πολύ χαρακτηριστικές για τις τάσεις στην ίδια την τέως Σοβιετική Ένωση είναι οι θέσεις του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, οι οποίες διατυπώνονται στο μεγάλης κυκλοφορίας βιβλίο του *Περεστρόικα. Μια σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, μτφ. από τα αγγλικά Αγγ. Βερυκοκάκη-Άρτεμη, Αθήνα 1987, σελ. 204.

9. Βλ. το πολύ σημαντικό βιβλίο της Γιώτας Κραβαρίτου, *Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σσ. 158 επ.

της οικονομίας, της παραγωγής και της πολιτικής, έχουν άμεσες και εξαιρετικά μεγάλες επιδράσεις και στο θέμα της εργασίας¹⁰.

Ειδικά για το θέμα της συμμετοχής των γυναικών στο συνδικαλισμό δεν είχε υπάρξει μέχρι σήμερα μια ολοκληρωμένη μελέτη. Το κενό αυτό κάλυψε η θαυμάσια μελέτη-έρευνα με τίτλο, *Γυναίκες στα συνδικαλιστικά κέντρα αποφάσεων. το χρονικό μιας απουσίας*, του 2004¹¹, όπου με στατιστικούς πίνακες παρουσιάζεται αναλυτικά η γυναικεία συμμετοχή στα συνδικαλιστικά όργανα κατά κλάδο, καθώς και καταγραφή και αξιολόγηση των προβλημάτων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα.

Ο *δημόσιος τομέας*, παρά τα θεσμικά και κοινωνικά εμπόδια για την είσοδο των γυναικών, κυρίως μέχρι τη δεκαετία του 1960, υπηρέτησε μέσα από την εξασφάλιση της μονιμότητας, την αξιοπρέπεια της γυναίκας σε μεγάλο βαθμό¹². Σήμερα στο Δημόσιο υπηρετεί μεγαλύτερος αριθμός γυναικών (65% του συνόλου) με τα ίδια ακριβώς δικαιώματα, ενώ σε ορισμένους κλάδους, στα λεγόμενα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα (δασκάλες, νοσοκόμες, καθαρίστριες, δακτυλογράφοι κ.ά.) υπηρετούν πολύ περισσότερες γυναίκες. Και αυτό είναι ένα δείγμα ότι διαιωνίζονται, ακόμα και σήμερα, οι ίδιες αρχές του εκ φύσεως καταμερισμού της εργασίας. Παρά την αριθμητική υπεροχή τους πάντως, η συμμετοχή των γυναικών στα συνδικαλιστικά όργανα είναι μικρή, ενώ έχει σημαντικά μειωθεί σε σχέση με τη δεκαετία του 1980. Όπως δείχνουν οι πίνακες στη μελέτη για το συνδικαλισμό των γυναικών στη διοίκηση της ΑΔΕΔΥ, ενδεικτικά το 2000, στις 12 από 49 Ομοσπονδίες δεν υπάρχει εκλεγμένη γυναίκα. Σε 10, οι γυναίκες αποτελούν το 1-10%. Το 2001, στις 9 από 46 Ομοσπονδίες, δεν υπάρχει εκλεγμένη

10. Για τα χαρακτηριστικά των δύο αυτών τύπων βλ. μελέτη μου «Οι προοπτικές της κοινωνίας των 2/3 στις μεταγραφειοκρατικές κοινωνίες», στο συλλογικό τόμο των εισηγήσεων στο διεθνές συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου, «*Η Κοινωνία των 2/3*» Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος, επιμέλεια Θ. Πάκος, Αθήνα 2001, σσ. 79-105, αντιπαράθεση χαρακτηριστικών, σσ. 84-5 και επιπτώσεις στον τομέα της εργασίας σελ. 86-7.

Για τη μελέτη των επιπτώσεων της εποχής της παγκοσμιοποίησης στον άνθρωπο και τη θέση του στην κοινωνία και την εργασία, με όλες τις οικονομικές και ψυχολογικές επιπτώσεις, η πιο ολοκληρωμένη μελέτη είναι αυτή που παρουσιάζει ο Γ. Ν. Καλλιόρης στο μεγάλο βιβλίο του (560 σελίδων) *Η κοινωνία της ορθοπεταλιάς*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2004.

11. Η έρευνα-μελέτη *Γυναίκες στα συνδικαλιστικά κέντρα αποφάσεων, το χρονικό μιας απουσίας* πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Ίση Συμμετοχή στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων: Γυναίκες στην καρδιά της Ευρώπης», του 5ου Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος για την Ισότητα των Φύλων και με τη συγχρηματοδότηση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας. Επιστημονική υπεύθυνη προγράμματος Φ. Σιάνου· υπεύθυνη συλλογής στοιχείων, συγγραφής και έκδοσης Κατερίνα Αρβανιτάκη, Αθήνα, 2004.

12. Βλ. το θαυμάσιο βιβλίο της Έφης Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1990. Στο μεγάλο ρόλο που έπαιξε ο δημόσιος τομέας στη χειραφέτηση της Ελληνίδας αναφέρθηκα και σε σχετική διάλεξή μου δημοσιευμένη στο π. *Ο αγώνας της γυναίκας*, τχ. 68-69/1991, σσ. 44-46.

γυναίκα. Σε 11 οι γυναίκες αποτελούν το 1-10%. Στο 27ο, συνέδριο του 1989-92 μετείχαν 5 γυναίκες έναντι 80 ανδρών (ποσοστό 5,88%), στο 30ό, του 1998-2001, 13 γυναίκες έναντι 72 ανδρών (ποσοστό 15,29%), ενώ στο 31ο, του 2001, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών μειώθηκε σε 9,41% (8 γυναίκες έναντι 77 ανδρών)¹³.

Αντίθετα, στον ιδιωτικό τομέα τα προβλήματα των γυναικών, όπως άλλωστε όλων των εργαζομένων, είναι πολύ οξύτερα· προβλήματα όπως η ανεργία, η ανασφάλεια, η εκμετάλλευση, οι ευέλικτες μορφές εργασίας, η ανισότητα στις αμοιβές¹⁴. Η γυναίκα μετέχει στο εργατικό δυναμικό κατά 37%, αλλά η συμμετοχή της στα συνδικαλιστικά όργανα είναι μικρότερη αυτής των εργαζομένων γυναικών στο δημόσιο τομέα. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι το 2000 στις 12 από 49 Ομοσπονδίες δεν υπάρχει εκλεγμένη γυναίκα. Σε 10 οι γυναίκες αποτελούν το 1-10%. Το 2001 στις 9 από 46 Ομοσπονδίες δεν υπάρχει εκλεγμένη γυναίκα. Σε 11 αποτελούν το 1-10%. Στο 25ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ εκπροσωπούνται με 4,18%, στο 29ο (1998) με 6,3%, ενώ στο 30ό η εκπροσώπηση πέφτει στο 5,49%¹⁵.

Ανισότητες βέβαια διαπιστώνονται και στην κατοχή ανώτερων θέσεων από τις γυναίκες, ειδικά στον ιδιωτικό τομέα, πρόβλημα άλλωστε εξαιρετικά σημαντικό για τη θέση της γυναίκας στη δημόσια ζωή και ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της υποδεέστερης θέσης της στον ευρύτερο κοινωνικό τομέα¹⁶.

Φυσικά, δεν θα πρέπει κανείς να αγνοήσει ότι το ίδιο το συνδικαλιστικό κίνημα φέρει άμεσες τις επιδράσεις του πολιτικού συστήματος της χώρας στην οποία λειτουργεί και τις επιδράσεις από τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Και μιλώντας για την επίδραση του πολιτικού συστήματος, θα πρέπει να μη ξεχνάμε ότι οι κρίσεις του ελληνικού πολιτικού συστήματος, με τις μακρές περιόδους ανελευθερίας, οι οποίες είχαν άμεση επίδραση στην ίδια την ελεύθερη λειτουργία του συνδικαλισμού, είχαν άμεσες επιπτώσεις και στη

13. Βλ. *ό.π.* (σημ. 11), σελ. 47 και Πίνακας XIII, σσ. 49-50.

14. Για το θέμα βλ. την εμπεριστατωμένη έρευνα *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα 1980-2000*, εκδ. ΚΕΘΙ, Αθήνα 2001, στο τέλος της οποίας παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία. Η μελέτη δημοσιεύεται στο Internet, στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ (http://www.kethi.gr/greek/meletes/SINTHIKES_APASXOLISIS_ELLADA/INDEX.HTM). «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας την περίοδο 1993-1999 παρουσιάζει απόλυτη αύξηση 17,2%. Ωστόσο, η συνεχώς αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό δεν συνοδεύτηκε από την ισότιμη μεταχείρισή τους στο χώρο της παραγωγικής εργασίας», (σελ. 2). Σ' αυτήν βλ. κεφ. «Γυναικεία απασχόληση και νέες τεχνολογίες». Για το θέμα των νέων τεχνολογιών βλ. και Β. Ρομπόλη και Κ. Δημαρά, *Τηλεργασία και απασχόληση*, Αθήνα 1998.

15. Βλ. *ό.π.* (σημ. 11), σσ. 47-48.

16. Εξαιρετικά σημαντική για το θέμα αυτό είναι η έρευνα της καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήματος Κοινωνιολογίας, Νότας Κυριαζή, σε μεγάλους οργανισμούς και τράπεζες στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Βλ. *Nota Kyriazis, Women in macroeconomic centers of decision-making in the European Union*, Ιούνιος 2003. Η μελέτη δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ στο Internet. (<http://www.kethi.gr/greek/meletes/2003/kyriazh/contents.htm>.)

θέση της εργαζόμενης γυναίκας. Διώξεις συνδικαλιστών και διαλύσεις συνδικαλιστικών οργανώσεων και των πρώτων γυναικείων οργανώσεων στην περίοδο των δικτατορικών καθεστώτων και τη μετά την Κατοχή περίοδο της μισαλλοδοξίας και των διώξεων δεν είναι άμοιρες των προβλημάτων που κληρονόμησε το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα¹⁷. Εργατοπατερισμός και προσκόλληση στα πολιτικά κόμματα είναι φαινόμενα που διαπιστώνονται ακόμα και σήμερα, παρά τις μεγάλες συνταγματικές εγγυήσεις για την ελευθερία του συνδικαλισμού (άρθ. 23). Αυτά θεωρούνται, γενικά, ως οι μεγάλες αρνητικές πλευρές του συνδικαλιστικού κινήματος. Αλλά και η πολυδιάσπαση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και η διασύνδεσή του με τα πολιτικά κόμματα έχει, επίσης, αρνητικές επιδράσεις γενικά για τις διεκδικήσεις των εργαζομένων. Και η επίδραση αυτών των φαινομένων στο συνδικαλιστικό κίνημα δεν είναι χωρίς συνέπειες για τη γυναικεία συμμετοχή¹⁸. Και φυσικά και η ίδια η οικονομική κατάσταση της χώρας, με τη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, σε μεγάλο βαθμό έχουν επίσης επιπτώσεις στο συνδικαλισμό ευρύτερα και στη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας, που αντικειμενικά είναι πιο ευάλωτη.

Πάντως, η μεγάλη ανοδική πορεία των Ελληνίδων στον κοινωνικό στίβο επιτεύχθηκε μετά την κατάρρευση της χούντας το 1974, με τη μαζική ανάπτυξη των γυναικείων οργανώσεων, ο δυναμισμός των οποίων εμφανίστηκε με την υιοθέτηση από το Σύνταγμα του 1975 όχι μόνο της αρχής της ισότητας, με τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 4 «Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις», αλλά και τις διατάξεις του άρθρου 116, για την εξάλειψη όλων των ανισοτήτων που υπήρχαν στους νόμους (παρ. 1) και τη δυνατότητα θέσπισης θετικών μέτρων, την άρση των ανισοτήτων (παρ. 2), κάτι που αφορούσε ιδιαίτερα τις γυναίκες¹⁹. Βέβαια κορύφωση της επίτευξης της νομικής ισότητας ήταν η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου το 1983, η οποία, αναμφισβήτητα, αποτελεί σταθμό για την ισότιμη με τον άνδρα ένταξη της Ελληνίδας στην κοινωνία γενικότερα.

Ως προς το προφίλ της συνδικαλιζόμενης γυναίκας η εικόνα είναι η εξής:

17. Εξαιρετικά διαφωτιστικό για την επίδραση των πολιτικών ανωμαλιών στο συνδικαλισμό είναι το βιβλίο του καθηγητή Γ. Κουκουλέ, *Ελληνικά Συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος 1938-1984: συμβολή στην υπόθεση ανυπαρξίας ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

18. «Οφείλεται επίσης στην κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος που απογοητεύει πολύ κόσμο, κυρίως γυναίκες και νέους ανθρώπους.» Βλ. Δέσποινα Σπανού, ΑΔΕΥ –από την Πρωτοβουλία για το Ελληνικό Κ.Φ., ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ. Να κατακτήσουμε την ισότητα στην πράξη». (Internet, http://www.epohi.gr.spanou_movements_241102.html)

19. Ο μεγάλος συνταγματολόγος Αριστόβουλος Μάνεσης χαρακτηρίζει τη διάταξη αυτή «ριζοσπαστική», στην κλασική μελέτη του «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρεις βασικές προβληματικές)». Ανάτυπο από το *Δίκαιο και Πολιτική*, τχ. 4/1983. Η διάταξη του άρθρου 116, παρ. 2, η οποία αναθεωρήθηκε κατά τη μεγάλη αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001, έκαμε σαφέστερη τη δυνατότητα θέσπισης θετικών μέτρων για τις γυναίκες.

«...Οι γυναίκες που δραστηριοποιούνται σε συνδικαλιστικές οργανώσεις εμφανίζουν εξαιρετικά δυναμική και αποτελεσματική δράση, στο χρόνο που μπορούν να διαθέσουν προς αυτόν το σκοπό. Πρέπει να αναφερθεί ότι οι περισσότερες γυναίκες που δραστηριοποιούνται ενεργά σε συνδικαλιστικές οργανώσεις εμφανίζουν (σε γενικές γραμμές) τα εξής χαρακτηριστικά: α) έχουν ενήλικα παιδιά, έχουν βοήθεια στο σπίτι από πρόσωπα της οικογένειας, όπως γιαγιά ή παππού. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι ένα ποσοστό, της τάξης περίπου του 40% των γυναικών, που δραστηριοποιούνται ενεργά είναι διαζευγμένες και έχουν την επιμέλεια του παιδιού»²⁰.

Η εικόνα αυτή της συνδικαλιζόμενης γυναίκας παραπέμπει στο γενικότερο πρόβλημα της *πολιτικής συμμετοχής*, που απασχολεί ιδιαίτερα τον κλάδο της Πολιτικής Επιστήμης. Το ποιος μετέχει στα κοινωνικά γενικά ζητήματα, που ανήκουν ευρύτερα στα πολιτικά, εξαρτάται από τη μόρφωση, τα ιδιαίτερα βέβαια χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, αλλά προκειμένου για τις γυναίκες, και από τα βάρη που είναι επιφορτισμένη, τα οποία της επιτρέπουν ή της αποκλείουν τη συμμετοχή στα κοινά. Γι' αυτό ακριβώς η φεμινιστική οπτική του θέματος αυτού έχει διατυπώσει την ανάγκη λήψης *μακροπρόθεσμων και άμεσης εφαρμογής μέτρων*, τα οποία διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών. Στα πρώτα εντάσσονται τα ειδικά μέτρα εκπαίδευσης, κυρίως ως προς την επαγγελματική κατάρτιση, ενώ στα δεύτερα, θέματα κοινωνικής προστασίας και υποδομών (παιδικοί σταθμοί, ολοήμερα σχολεία κ.ά.), τα οποία επιτρέπουν στη γυναίκα να έχει ελεύθερο χρόνο, διαθέσιμο για κοινωνική συμμετοχή. Σ' αυτά, εξάλλου, περιλαμβάνεται και το αίτημα διευκόλυνσης από τις ίδιες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της συμμετοχής των γυναικών, με κατάλληλο προγραμματισμό της δράσης τους ώστε να εξυπηρετούν τις γυναίκες

Δεν υπάρχει αμφιβολία πάντως ότι ο χώρος του συνδικαλισμού είναι ένας χώρος άσκησης δύναμης και επιρροής. Και σαν τέτοιος καταλαμβάνεται από τους πλέον ισχυρούς που, για τους γνωστούς κοινωνικούς λόγους, ανήκει στο ανδρικό φύλο. Και ως δομή δύναμης είναι γνωστό ότι δεν εκχωρεί τη δύναμη. Οι λεγόμενοι «*φύλακες των πυλών*», οι «*gate keepers*», όπως αποκαλούνται οι κατέχοντες τις θέσεις εξουσίας στις δομές δύναμης, δεν αφήνουν εύκολα την είσοδο άλλων, όσες εκκλήσεις και μέτρα και αν υπάρξουν. Μέτρα, όπως αυτά των ποσοστρώσεων, αναμφισβήτητα, εκεί που εφαρμόστηκαν είχαν θετικά αποτελέσματα. Αποτελέσματα όμως που μετριάζονται από την προώθηση με το μέσο αυτό, πολύ συχνά, γυναικών που δεν διαθέτουν το δυναμισμό και τη βούληση να αντιταχθούν στη βούληση των ανδρών²¹. Και το θέμα αυτό επισημαίνεται με

20. Προκειμένου να καταγραφούν αμεσότερα οι δυνατότητες συμμετοχής των γυναικών στα συνδικαλιστικά όργανα και προώθησης των προβλημάτων τους, ζητήθηκαν από πλευράς μου, με επιστολή μου, της 20/4/2005, προς τις Γραμματείες Γυναικών της ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ και ΟΤΟΕ, σχετικές πληροφορίες. Στο αίτημά μου απάντησε μόνον η Γραμματεία Γυναικών της ΓΣΕΕ, με κείμενο της 9.5.2005.

21. Το όλο θέμα της υποαντιπροσώπευσης των γυναικών στην πολιτική ζωή, στην ευρεία έννοια του όρου, των αιτίων και των μέτρων που θα πρέπει να ληφθούν, διερευνάται διεξοδικά στη μελέτη

ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του συνδικαλισμού και μάλιστα ως ξεχωριστή κατηγορία (γ') «αίτια που σχετίζονται με το συνδικαλιστικό κίνημα»: Εδώ κυριαρχεί μεταξύ των ανδρών συνδικαλιστών η *αντίληψη πως η θέση των γυναικών δεν είναι στο δημόσιο χώρο*. «Οι γυναίκες, όπως είναι γνωστό, δεν πιστεύουν αρκετά στις ικανότητες και τις δυνατότητές τους, είναι περισσότερο άτολμες και διστακτικές. *Οι ελάχιστες γυναίκες* που καταφέρνουν να εκλεγούν, *προσαρμόζονται στο κυρίαρχο πρότυπο* του συνδικαλιστή προκειμένου να επιβιώσουν και να γίνουν αποδεκτές. Σπάνια αναπτύσσουν ευαισθησία και συνείδηση του φύλου τους, ενώ πιέζονται να επιδείξουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες τα “ανδρικά” χαρακτηριστικά του συνδικαλιστή»²².

Συνδικαλισμός και εργασιακά αιτήματα των γυναικών

Παρά τη μικρή αυτή συμμετοχή των γυναικών στη συνδικαλιστική δράση και τα όργανα, τα αιτήματά τους έχουν θέση στις συλλογικές διεκδικήσεις μέσα από τις ενέργειες της Γραμματείας Γυναικών της ΓΣΕΕ²³.

«Η ΓΣΕΕ, ως η τριτοβάθμια αντιπροσωπευτικότερη συνδικαλιστική οργάνωση, είχε από νωρίς εντάξει το θέμα της γυναικείας απασχόλησης (και των σοβαρών ζητημάτων που προκύπτουν από αυτήν) ως έναν από βασικούς καταστατικούς πυλώνες δράσης της, γεγονός που αποδεικνύεται από το ότι στον καταστατικό της χάρτη υπάρχει πρόβλεψη εδώ και αρκετές δεκαετίες, ειδικού οργάνου Δράσης της Διοίκησης της Γραμματείας Γυναικών (ή γυναικείων θεμάτων παλαιότερα).

»Η Γραμματεία Γυναικών της ΓΣΕΕ αναπτύσσει δράση γύρω από τα ζητήματα που προκύπτουν από τη γυναικεία απασχόληση, αλλά και την πρόσβαση των γυναικών στην αγορά εργασίας και το συνδυασμό επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Η δράση της είναι εντεταγμένη μέσα στο πλαίσιο δράσης της Συνομοσπονδίας, ως εκ τούτου δρα τόσο ανεξάρτητα όσο και παράλληλα με τα γυναικεία αντίστοιχα όργανα σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, με στόχο πάντα την άρση των διακρίσεων και την έμπρακτη εφαρμογή της ισότητας των δύο φύλων στον τομέα της απασχόλησης...

»...Η γυναίκα εργαζόμενη διατυπώνει το αίτημά της μέσα στο σωματείο της (το οποίο το εντάσσει στο πλαίσιο της δράσης του) κατά τη διάρκεια των γενικών του συνελεύσεων, είτε σε καθημερινή βάση, με διαδικασία που δεν έχει συνήθως σταθερή μορφή, δηλαδή ενίοτε είναι έγγραφη ενίοτε άτυπη - προφορική. Από την άλλη πλευρά, τα σωματεία αρκετά συχνά διατυπώνουν (γραπτά ή προφορικά) τα αιτήματα των μελών τους, που εμφανίζουν γενικότερο ενδιαφέρον για τον κλάδο ή το επάγγελμα στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις που ανήκουν, οι οποίες με τη σειρά τους αναπτύσσουν δράση γύρω από την ικανοποίηση των αιτημάτων των σωματείων - μελών τους και

μου, *Υποαντιπροσώπευση γυναικών και δημοκρατία. Η συνταγματικότητα των θετικών μέτρων*, έκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997.

22. Βλ. *ό.π.* (σημ. 11), σσ. 52 και 53. Ο τονισμός στο ίδιο το κείμενο.

23. Βλ. *ό.π.* (σημ. 21).

αντίστοιχα διατυπώνουν τα αιτήματά τους στη ΓΣΕΕ, με σκοπό να αποτελέσει η ικανοποίησή τους αντικείμενο κεντρικής συνδικαλιστικής διεκδίκησης.

»Η ΓΣΕΕ, συγκεντρώνοντας τα αιτήματα των οργανώσεων - μελών της, τα κωδικοποιεί και τα προβάλλει κεντρικά ως υπό διεκδίκηση αιτήματα. Το περιεχόμενο των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, κυρίως στο κομμάτι των «Λοιπών Θεμάτων» (δηλαδή αυτών πέραν των οικονομικών, τα συνήθως λεγόμενα «Θεσμικά»), των θεμάτων που αφορούν είτε άμεσα είτε έμμεσα στη γυναικεία απασχόληση (π.χ. προστασία της μητρότητας και της οικογένειας, προστασία των εργαζομένων με άτυπες μορφές απασχόλησης κ.λπ.) απεικονίζει την «πορεία» ενός αιτήματος από τον μεμονωμένο εργαζόμενο μέχρι την τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση και ανάποδα: αποτελώντας οι ρυθμίσεις της ΕΓΣΣΕ «όριο ασφάλειας», το *minimum* δηλαδή των ρυθμίσεων αποτελεί βάση διαπραγμάτευσης για τις λοιπές ΣΣΕ (επιχειρησιακές, κλαδικές, ομοιοεπαγγελματικές) προκειμένου να διεκδικήσουν ευνοϊκότερες ρυθμίσεις, βάσει των γενικών αρχών του εργατικού δικαίου...

»Τα αιτήματα των γυναικών αφορούν σε όρους που σχετίζονται αφ' ενός με την αμοιβή της εργασίας και τους λοιπούς γενικούς και ειδικούς όρους εργασίας, αφ' ετέρου δε (και κυρίως) το συνδυασμό επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, ως πηγή προβλημάτων τόσο για την εύρεση εργασίας όσο και κατά τη διάρκεια της απασχόλησης...»

Χωρίς να παραγνωρίζεται η μεγάλη συμβολή των γραμματειών ισότητας στα συνδικαλιστικά όργανα, όπως άλλωστε αναφέρεται και στη βασική μελέτη για το συνδικαλισμό των γυναικών, εντούτοις η θετική αυτή αναφορά για την υιοθέτηση των αιτημάτων των γυναικών από τα όργανα λήψης των αποφάσεων στο συνδικαλισμό δεν επιβεβαιώνεται από την ίδια τη μελέτη του: «Όπου υπάρχουν επιτροπές, ομάδες, γραμματείες γυναικών, λειτουργούν στο *περιθώριο της συνδικαλιστικής οργάνωσης*, χωρίς τη δυνατότητα να εντάξουν την αντίληψη της ισότητας στη στρατηγική των συνδικάτων». «Ποτέ δεν αντιμετωπίστηκαν με φανερά εχθρική διάθεση, έδρασαν όμως σ' ένα περιβάλλον που κλιμακωνόταν από τις προσπάθειες χλευασμού, υποβάθμισης, αγνόησης ή περιθωριοποίησης, μέχρι την αποθάρρυνση, την άρνηση οικονομικής στήριξης των δραστηριοτήτων τους, υπόγειας υπονόμευσης, λογοκρισίας...»²⁴

Οι αιτίες που εμποδίζουν τη μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλισμό, γεγονός που επιδρά αρνητικά στην προώθηση των διεκδικήσεών τους, όπως ρητά επισημαίνεται στη μελέτη για το συνδικαλισμό, διατυπώνονται τόσο σ' αυτήν όσο και στην αναφορά της Γραμματείας Γυναικών της ΓΣΕΕ. Είναι άλλωστε αυτά που εμποδίζουν

24. Βλ. *ό.π.* (σημ. 11), σελ. 54. Τα έντονα στοιχεία στο πρωτότυπο.

Αυτή η διαπίστωση ενισχύεται και από τη μελέτη του Claus Offe. Βλ. 6η μελέτη, «Interest Diversity and Trade Union Unity», *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 150-169.

γενικότερα τη γυναίκα από τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή και δράση. Συγκεκριμένα, στη βασική μελέτη, τα αίτια χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:

α) Αυτά που σχετίζονται με την οικογένεια, γιατί οι οικογενειακές υποχρεώσεις εξακολουθούν να βαρύνουν κυρίως τις γυναίκες.

β) Αυτά που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και εδώ σημειώνονται οι **επι-σφαλείς μορφές απασχόλησης**, όπου οι γυναίκες κατέχουν το συντριπτικό ποσοστό. Με το διαχωρισμό της αγοράς εργασίας κατά φύλο, οι γυναίκες συγκεντρώνονται όλο και περισσότερο σε επαγγέλματα και ειδικότητες που χαρακτηρίζονται από επισφαλείς όρους απασχόλησης, όπου το **φύλο καθεαυτό** γίνεται αιτία διώξεων και απολύσεων: η εγκυμοσύνη, η μητρότητα και η αντίσταση στη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας είναι παράγοντες που θέτουν σε κίνδυνο τη θέση εργασίας των γυναικών²⁵.

Προσδιοριστικός όμως παράγοντας για τη συμμετοχή των γυναικών, ο οποίος επισημαίνεται μόνο στην αναφορά της Γραμματείας Γυναικών της ΓΣΕΕ²⁶, είναι και η ίδια η ελεγκτική λειτουργία της πολιτείας για το κατά πόσον γίνεται σεβαστή η εργατική νομοθεσία:

«Ο έλεγχος τήρησης των κανόνων της εργατικής νομοθεσίας από τα αρμόδια Όργανα της Πολιτείας, δηλαδή το Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας δεν έχει φτάσει στο επιθυμητό επίπεδο, αλλά έχει βελτιωθεί αρκετά... Ειδικά σ' ό,τι αφορά στην επαρχία, οι εργαζόμενοι πολλές φορές καταγγέλλουν ότι αποφεύγουν να προσφύγουν στην Επιθ. Εργασίας καθώς η κοινωνία είναι μικρή και φοβούνται ότι, κάνοντας την καταγγελία, είναι βέβαιο ότι αυτό θα κοινοποιηθεί και θα οδηγήσει στην απώλεια της θέσης εργασίας τους... Σε ό,τι αφορά αυτό ειδικά στις γυναίκες, είναι κρίσιμο γιατί σε κάποιες περιπτώσεις παραβιάσεων (π.χ. μη συμμόρφωση στις διατάξεις για την προστασία της μητρότητας, απειλές για απόλυση εγκύου εργαζομένης, ηθική παρενόχληση νέων μητέρων προκειμένου να μην κάνουν χρήση των διευκολύνσεων που προβλέπονται από το νόμο κ.ά.)

» Από την άλλη πλευρά οι ελεγκτικοί μηχανισμοί του ΙΚΑ κινούνται μεν πιο αποτελεσματικά, αλλά επιβάλλεται να εντατικοποιηθούν οι έλεγχοι, προκειμένου να εντοπιστούν οι περιπτώσεις ανασφάλιστης εργασίας ή μη προσήκουσας ασφάλισης για την παρεχόμενη εργασία».

Φεμινισμός και προώθηση αιτημάτων εργαζόμενων γυναικών

Στο θέμα της προώθησης των αιτημάτων των εργαζόμενων γυναικών θα πρέπει να σημειώσουμε τη σημαντική συμβολή που έχει υπάρξει από το ίδιο το φεμινιστικό κίνημα, που, αν και εμφανίζεται σήμερα αποδυναμωμένο, έχει δώσει σημαντικούς καρπούς. Ένας απ' αυτούς, με πολύ ορατά αποτελέσματα, είναι η διεθνοποίηση του κινήματος και η

25. Βλ. *ό.π.* (σημ.11), σσ. 51-52. Ο τονισμός στο πρωτότυπο.

26. Βλ. *ό.π.* (σημ. 20). [Το κείμενο που παρατίθεται αποτελεί πιστή αντιγραφή του πρωτοτύπου.]

συμβολή στις διεκδικήσεις των γυναικών διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών. Αρχή της συνειδητοποίησης, σε παγκόσμια κλίμακα, του θέματος της θέσης των γυναικών αποτέλεσε η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, του 1948, το άρθ. 2 της οποίας αναγνωρίζει το δικαίωμα της επίκλησης όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, χωρίς διακρίσεις, με ρητή αναφορά και στο φύλο. Έκτοτε ο ΟΗΕ έπαιξε καθοριστικό ρόλο με την ανακήρυξη της δεκαετίας του 1980 ως «Δεκαετίας της Γυναίκας», στο τέλος της οποίας επιτεύχθηκε η ψήφιση της Διεθνούς Σύμβασης για την Εξάλειψη των Ανισοτήτων σε Βάρος των Γυναικών, του 1979, η περίφημη CEDAW, όπως είναι γνωστή από τα αρχικά της, η οποία αποτελεί μέχρι σήμερα το μέγιστο νομικό εργαλείο για την προώθηση της θέσης των γυναικών. Η σύμβαση αυτή περιλαμβάνει ειδικές διατάξεις για τα δικαιώματα των γυναικών και στον τομέα της απασχόλησης (άρθ. 11), ενώ υποχρεώνει τα κράτη να υποβάλλουν ετησίως εκθέσεις για την πρόοδο σε νομοθετικό, διοικητικό, δικαστικό κ.λπ. επίπεδα, για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών. Στην παγκόσμια διάσκεψη του Πεκίνου, το 1995, έγινε η πρώτη αποτίμηση των θεσμικών και άλλων μέτρων που τα κράτη έλαβαν για τις γυναίκες και αναλήφθηκαν δεσμεύσεις για την επόμενη πενταετία²⁷.

Σημαντικότερος, εξάλλου, είναι ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήδη από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο πλαίσιο του άρθρου 119, το οποίο, για την ανάγκη αποτελεσματικής λειτουργίας του ελεύθερου ανταγωνισμού, επέβαλε την ισότητα των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ήδη όμως οι παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με την ώθηση μάλιστα του πανίσχυρου Ευρωπαϊκού Λόμπι Γυναικών, αλλά και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, έχουν λάβει πλήθος θετικών μέτρων για τη γυναίκα σε θεσμικό αλλά και πολιτικό επίπεδο, ενώ το ίδιο το υπό έγκριση από τα κράτη-μέλη Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, αλλά και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ο οποίος έχει ενσωματωθεί σ' αυτό, περιλαμβάνουν ειδικές διατάξεις για το θέμα της ισότητας των δύο φύλων και στον τομέα της απασχόλησης²⁸.

Η ανάγκη συντονισμένων ενεργειών των κρατών, κυρίως των ευρωπαϊκών, για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών, οδήγησε στη σύσταση ειδικών υπηρεσιών. Ο *κρατικός φεμινισμός*, όπως ονομάζονται οι κρατικές υπηρεσίες που έχουν

27. Η 3η Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών έγινε στο Πεκίνο το Σεπτέμβριο του 1995, όπου και ψηφίστηκε η περίφημη *Διακήρυξη του Πεκίνου*. Ακολούθησε η διάσκεψη στη Νέα Υόρκη, τον Ιούνιο του 2000, γνωστή ως *Πεκίνο+5*, και τον Αύγουστο του 2005, επίσης στη Νέα Υόρκη, θα γίνει η 3η μετά το Πεκίνο διάσκεψη. Οι εκδόσεις από τον ΟΗΕ των εργασιών αυτών των διασκέψεων, με την αποτίμηση της προόδου στο θέμα της ισότητας, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, τόσο για τα θεσμικά και πολιτικά επιτεύγματα σε παγκόσμιο επίπεδο, όσο και για εκείνα που πρέπει να γίνουν.

28. Άρθρ. I-2, I-3 παρ. 3, II-83, II-93, παρ. 2 κ.ά.

Ειδικά πρέπει ν' αναφερθεί η αρχής της ένταξης της οπτικής της ισότητας σε όλες τις πολιτικές της Ένωσης, η γνωστή με τον όρο *mainstreaming*, για την υλοποίηση της οποίας έχουν ληφθεί αρκετά μέτρα. Ενδεικτικά βλ. *Προς μια Κοινοτική Στρατηγική-Πλαίσιο για την Ισότητα των Φύλων (2001-2005)*, Έκδ. ΚΕΘΙ, Αθήνα, Οκτώβριος 2000.

συσταθεί για την προώθηση της θέσης της γυναίκας, έχει επίσης συμβάλει σημαντικά στην τυπική και ουσιαστική ισότητα των δύο φύλων²⁹. Στη χώρα μας, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχουν συσταθεί ειδικά όργανα, με ανώτατο, σε βαθμό υφυπουργείου, τη Γενική Γραμματεία Ισότητας, αλλά και γραμματείες ισότητας σε επίπεδο νομαρχιών κ.ά., για την υλοποίηση πολιτικών, που έχουν ως αφετηρία και τη συνταγματική διάταξη της θεσμοθέτησης θετικών μέτρων για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών.³⁰ Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι υπηρεσίες αυτές διασυνδέονται, άτυπα βέβαια, με τις φεμινιστικές οργανώσεις και όργανα εκπροσώπησης των εργαζόμενων γυναικών σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Αυτό άλλωστε φαίνεται και στη μεγάλη έρευνα για το συνδικαλισμό των γυναικών στη χώρα μας.

Οι προκλήσεις στο εργασιακό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της εποχής και η κρίση του συνδικαλισμού

Θα ήταν ασφαλώς παράλογο να μη λάβει κανείς υπόψη του σήμερα ότι έχουμε, από μερικές δεκαετίες τώρα, εισέλθει σε μια νέα εποχή, που έχει χαρακτηριστεί ως *εποχή της παγκοσμιοποίησης*: έστω και αν ορισμένοι μελετητές αναζητούν ομοιότητες με παλαιότερες ιστορικές εποχές³¹, εντούτοις, κυρίως λόγω της μεγάλης επανάστασης της τεχνολογίας, έχουν επέλθει τόσες αλλαγές και ανατροπές, που μας υποχρεώνουν να μελετήσουμε όλα τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα μέσα σ' αυτήν τη νέα πραγματικότητα. Ιδιαίτερα εμφανείς είναι οι επιπτώσεις στον τομέα της οικονομίας και της εργασίας. Η κυριαρχία της απόλυτης ελευθερίας της αγοράς, με ό,τι αυτό ευρύτερα συνεπάγεται, έχει ήδη άμεσες επιπτώσεις στην ασφάλεια της εργασίας και του εισοδήματος. Η κίνηση των κεφαλαίων, αλλά και η μετακίνηση βιομηχανιών προς χώρες με μικρότερο κόστος εργασίας είναι μια πραγματικότητα και με πολιτικές διαστάσεις. Οι εργαζόμενοι, ακόμα μια φορά, βρίσκονται αντιμέτωποι με τις δυνάμεις του κεφαλαίου και μάλιστα κατά τρόπο εκβιαστικό. Οι χώρες εγκαταλείπουν τα μοντέλα της σταθερής εργασίας και προωθούν ευέλικτες μορφές εργασίας και μεθόδους μείωσης του κόστους της, αδιαφορώντας για τις επιπτώσεις στους εργαζομένους. Ζούμε στην «κοινωνία της ορθοπεταλιάς», για να χρησιμοποιήσω τον εύγλωττο τίτλο του βιβλίου του Γιάννη Καλλιόρη, που αντικατοπτρίζει σε όλο της το εύρος τη σκληρή πραγματικότητα

29. Για το θέμα της συμβολής των κρατικών υπηρεσιών για την προώθηση της ισότητας των φύλων βλ. συγκριτική έρευνα με ίδιο τίτλο, *Comparative State Feminism*, των Dorothy McBride Stetson, Amy G. Mazur (εκδοτριών), εκδ. Sage Publications, London κ.ά., 1995. Βλ. ειδικά για τη μεγάλη συμβολή των δημοσίων αυτών υπηρεσιών στη Δανία, κεφ. 4, σσ. 59 επ., Ολλανδία, κεφ. 10, σσ. 150 επ. και Νορβηγία, κεφ. 11, σσ. 186 επ.

30. Βλ. σχετικά τις *Εκθέσεις* της Ελλάδος προς την αρμόδια Επιτροπή του ΟΗΕ, όπως υπαγορεύεται από τη CEDAW, της Γενικής Γραμματείας Ισότητας.

31. Ενδεικτικά βλ. Θ. Π. Τάσιου, *“Παγκοσμιοποίηση” αποφενάκιση*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2005.

που βιώνει ο σύγχρονος άνθρωπος, στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μας³². Παράδειγμα από αυτών των τάσεων είναι η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση που απομακρύνεται αισθητά από το μοντέλο του κοινωνικού κράτους και της ασφάλειας της εργασίας, και μάλιστα, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις, μέσα από την ίδια την Ευρωπαϊκή Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα³³.

Ιδιαίτερα στον τομέα της εργασίας το δικαίωμα στην *ασφάλεια της εργασίας*, που κατακτήθηκε με αγώνες και κατοχυρώθηκε και με θεσμούς δικαίου, πλήττεται άμεσα μέσα από την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η εργαζόμενη γυναίκα είναι πολύ περισσότερο οξυμένα από αυτά του εργαζόμενου άνδρα³⁴.

Πρωθείται, και μάλιστα με τρόπο συνειδητό, ένα «*άφυλο μοντέλο εργαζόμενου*». Άνδρας και γυναίκα θεωρούνται το ίδιο. Με τις ίδιες υποχρεώσεις και τα ίδια δικαιώματα. Αυτό όμως είναι τελείως απαράδεκτο. Ο εργαζόμενος έχει φύλο. Είναι άνδρας και γυναίκα, με ίσα δικαιώματα, στα οποία όμως πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι εκ φύσεως ιδιαιτερότητές τους. Δεν πρέπει να θεωρείται κατάκτηση του εργατικού κινήματος η αδιάκριτα απόλυτη εξίσωση των δύο φύλων στην αγορά εργασίας. Θα πρέπει να γίνει συνείδηση στους εργαζομένους ότι η προώθηση των ιδιαίτερων συμφερόντων που

32. Βλ. ό.π. (σημ. 11). Η σημερινή εποχή της κυριαρχίας της αγοράς έχει καταλάβει και διαβρώσει όλους τους θεσμούς και τις αξίες, αφήνοντας τον άνθρωπο ανέστιο, παρά την ανάπτυξη της τεχνολογίας, η οποία φαινομενικά τον απελευθερώνει. Δεν καταλήγει αισιόδοξα, γιατί οι δυνάμεις της τεχνολογίας, των ΜΜΕ, της διαφήμισης έχουν τεθεί στην υπηρεσία του άκρατου κέρδους και έχουν διαβρώσει τα πάντα. Μόνο στις μαζικές κινητοποιήσεις βρίσκει διέξοδο, αλλά για τον αγώνα αυτόν χρειάζεται πίστη.

33. Βλ. χαρακτηριστικά διατάξεις άρθ. 1-3 Ευρωπαϊκού Συντάγματος: «Η Ένωση εργάζεται για τη βιώσιμη ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα των τιμών, την άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς...»

34. Τα προβλήματα των εργαζομένων, αλλά και ιδιαίτερα τα προβλήματα της γυναίκας αποτελούν διαρκώς αντικείμενο δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος, ιδιαίτερα από την άνοιξη του 2005, που άρχισαν να συζητούνται οι προοπτικές αλλαγής, προς το φιλελεύθερο πρότυπο, των εργασιακών σχέσεων. Στο θέμα αυτό ιδιαίτερη αξία έχει η αναφορά στην ειδική ημερήσια διάταξη της Βουλής, της 22/6/2005, ύστερα από σχετικό αίτημα της Γενικής Γραμματέα του ΚΚΕ Αλέκας Παπαρήγα. Στη συνεδρίαση αυτή αναφέρθηκαν με έντονο τρόπο τα προβλήματα των γυναικών και η ανεπάρκεια όλων των πολιτικών που έχουν μέχρι σήμερα αναληφθεί. Ιδιαίτερο πρόβλημα ήταν η αυξανόμενη ανεργία των γυναικών και τα μοντέλα ευέλικτης απασχόλησης. Α. Παπαρήγα: «... τα προβλήματα της μεγάλης πλειοψηφίας των γυναικών τα οποία οξύνονται συνεχώς και ξημερώνουν άσχημες άγριες μέρες» (σελ. 5). Αλ. Αλαβάνος (ΣΥΝ): «Σήμερα, όμως, οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν ανακαλύψει άλλες χώρες πολύ χαμηλότερου εργασιακού κόστους. Και αν είναι και παγκόσμιο, δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να το αντιμετωπίσουμε. Και είναι σωστό αυτό που είπε η δημοσιολόγος Κρίστα Βίκερλι, ότι η παγκοσμιοποιημένη γυναίκα είναι το call girl, το κορίτσι που το προσκαλούν στον τραπέζι, προσκαλέσανε την ελληνίδα εργάτρια στο τραπέζι, στο φασόν, όταν ήταν χαμηλός ο μισθός εργασίας στην Ελλάδα, και μόλις άρχισε να έχει κατακτήσεις, μόλις άρχισε να παίρνει μπροστά, τότε βλέπουμε ότι την πετάνε από το τραπέζι και φωνάζουν την Κινέζα ή την εργαζόμενη από το Μπαγκλαντές ή το Πακιστάν ή αλλού» (σελ. 16).

υπαγορεύονται από τη γυναικεία φύση στον τομέα της εργασίας συμβάλλει στον εξανθρωπισμό του εργατικού δικαίου. Θα πρέπει να γίνει συνείδηση ότι η προώθηση των αιτημάτων των γυναικών δεν είναι προς όφελος των ιδίων, αλλά προς όφελος των ιδίων των κοινωνιών³⁵ και του μέλλοντος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Αν και έντεχνα καλλιεργείται η άποψη ότι η εργασία στην εποχή μας έχει χάσει το νόημα που είχε για τη θέση του ανθρώπου στην κοινωνία και έχει υποκατασταθεί από την αξία της *κατανάλωσης*, αυτό θα πρέπει να θεωρείται εξαιρετικά επικίνδυνο. Η εργασία υπήρξε και παραμένει το κύριο κριτήριο για τη θέση του ατόμου στην κοινωνία³⁶. Ιδίως για τη γυναίκα, η χειραφέτησή της πέρασε μέσα από την εργασία και η χειραφέτηση αυτή, παρά τις προόδους, εξακολουθεί να είναι ζητούμενο και στην εποχή μας.

Οι επιπτώσεις όλης αυτής της νέας πραγματικότητας στο συνδικαλισμό είναι ορατές. Και είναι πολύ μεγαλύτερες από την κρίση που οφείλεται στις εσωτερικές του δυσλειτουργίες. Σ' αυτό το πλαίσιο ο προβληματισμός για το μέλλον των διεκδικήσεων των εργαζομένων θα πρέπει να τεθεί στο ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον. Άλλωστε η πολιτική διάσταση του συνδικαλισμού ήταν πάντα δεδομένη. Ποια μορφή πρέπει να πάρουν οι αγώνες των εργαζομένων; Θα παραμείνει στις κλασικές συνδικαλιστικές μορφές ή θα τελεσφορήσει περισσότερο η συμμετοχή του στις γνωστές σήμερα κινητοποιήσεις με τη μορφή των διεθνών φόρουμ; Κι εδώ υπάρχουν αρνητικά φαινόμενα. Θα χάσει τη μαζικότητά του και θα ενσωματωθεί σε μεγάλες μη κυβερνητικές οργανώσεις, που πολύ έντονα προβάλλονται σήμερα ως υποκατάστατα των πολιτικών κομμάτων; Βέβαια, ιστορικά διαπιστώνεται ότι τα μεγάλα κοινωνικά κινήματα παρουσιάζουν μια ενότητα ως προς τις διεκδικήσεις τους. Ακόμα και τις απεργίες. Νομίζω ότι η άσκηση πίεσης του εργατικού κινήματος, δυναμικά και με διευρωπαϊκό χαρακτήρα, πρέπει να είναι προς τις πολιτικές δυνάμεις των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά και προς τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που μέχρι σήμερα αδυνατούν ή δεν θέλουν να ελέγξουν το μεγάλο κεφάλαιο.

Αλλά και το θέμα του συνδικαλισμού των γυναικών πρέπει να έχει ξεχωριστή

35. Το *δημογραφικό* πρόβλημα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των χωρών-μελών της Ένωσης, με οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις, όπως προβάλλεται συχνά στον Τύπο. Για τη σοβαρότητα του θέματος στη χώρα μας βλ. Α. Ρομπόκου-Καραγιάννη, *Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδας*, εκδ. Εριφύλη, Αθήνα 2000.

Εξάλλου η απορρύθμιση της εργασίας συνδέεται άμεσα με το πρόβλημα της εναρμόνισης οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων, που ως δικαίωμα έχει ενσωματωθεί στον *Ευρωπαϊκό Χάρτη των Δικαιωμάτων*, ό.π., άρθ. II-93. Βλ. χαρακτηριστικά: Καίτη Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, *Συνεργασία στην Οικογένεια και την Εργασία. Από την αρχική ιδέα στα διδάγματα από την υλοποίηση δράσεων*. (Εγχειρίδιο Προγράμματος VS/2002/0449. Στα πλαίσια του 5ου Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος Κοινοτικής Δράσης Για την Ισότητα των δύο Φύλων, έκδ. ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2004).

36. Βλ. χαρακτηριστικά Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*, μτφρ. - προλογικό σημείωμα Κ. Δ. Γεώργας, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα. 2004.

αντιμετώπιση. Ένα πρώτο συμπέρασμα που βγαίνει από τη σύντομη αναφορά στην προώθηση των αιτημάτων τους είναι η ανάγκη *δυναμικής παρουσίας* τους σε όλα τα συνδικαλιστικά όργανα. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, εποχή *κρίσης των θεσμών του κοινωνικού κράτους*, η ενισχυμένη παρουσία των γυναικών στα συνδικαλιστικά όργανα είναι απόλυτα επιβεβλημένη. Ανάγκη ακόμα *ενδυνάμωσης* των δομών εκείνων (π.χ. *γραμματειών ισότητας*), που διαμορφώνουν γενικά τα αιτήματα των γυναικών. Μέσα σ' αυτές άλλωστε υποχωρούν σημαντικά οι διαχωριστικές κομματικές ταυτότητες. Και στα αιτήματά τους πρέπει να ενσωματωθούν και τα αιτήματα των αλλοδαπών εργαζόμενων γυναικών, που σήμερα κατακλύζουν κατά εκατομμύρια της δυτικές κοινωνίες. Δεν πρέπει να είναι οι σύγχρονοι σκλάβοι των δυτικών κοινωνιών.

Ιδιαίτερα, όμως, για την προώθηση των εργασιακών δικαιωμάτων των γυναικών, όπως προσπάθησε να δείξει η σύντομη αυτή μελέτη, πολύ σημαντική θα είναι και για το μέλλον η ενδυνάμωση της συνεργασίας των δυνάμεων των εργαζόμενων γυναικών (γραφεία ισότητας, γραμματείες γυναικών) σε εθνικό, αλλά και ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο με τα εθνικά, ευρωπαϊκά και διεθνή κέντρα προώθησης της ισότητας και των δικαιωμάτων των γυναικών, τα οποία, άλλωστε, είναι *θεσμοί του κοινωνικού κράτους*, στους οποίους η γυναίκα οφείλει όλα όσα συντέλεσαν στην κοινωνική ενσωμάτωσή της και στη διασφάλιση των δικαιωμάτων της. Και φυσικά, η συνεργασία τους με τις δυνάμεις του φεμινισμού επίσης σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Ας μην επαναπαυόμαστε στο *μύθο του μετα-φεμινισμού*. Οι δυνάμεις που ωθούν τη γυναίκα ξανά στην υποδούλωσή της ως *συμβόλου του σεξ* είναι ορατές. Αυτή ακριβώς η δύναμη της συνεργασίας των *μη κυβερνητικών οργανώσεων* σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, ως της μόνης ικανής να αναστρέψει τις δυσμενείς επιπτώσεις στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης, προβάλλεται, και μάλιστα με πειστικά επιχειρήματα³⁷.

Η κρίση που διαπιστώνεται στην εποχή μας στο συνδικαλισμό είναι πράγματι αναμφισβήτητη. Όμως θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της κρίσης που οφείλεται στους εξωγενείς παράγοντες και εκείνης σε εσωτερικούς. Ειδικά ο χώρος του συνδικαλισμού στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει την κρίση των πολιτικών αξιών του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Η εργατική τάξη δεν είναι σήμερα τόσο ανήμπορη όσο παρουσιάζεται. Ίσως ποτέ δεν είχε στο παρελθόν τόσες δυνατότητες όσες τώρα. Έχει ανάγκη να επεξεργαστεί νέα μοντέλα οργάνωσης και δράσης, αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες της εποχής³⁸. Οι αγώνες της για την ελευθερία, τη δημοκρατία και την

37. Αν και κατά κανόνα η παγκοσμιοποίηση παρουσιάζεται με αρνητικές πλευρές, εντούτοις, στο μεγάλο και εξαιρετικού επιστημονικού ενδιαφέροντος βιβλίο του Νίκου Κοτζιά, *Το ενεργητικό δημοκρατικό κράτος. Εθνικό κράτος και παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, παρουσιάζονται με πειστική, επιστημονικά τεκμηριωμένη θεμελίωση όλες οι πλευρές της εποχής και επισημαίνονται οι δυνατότητες παρέμβασης του εθνικού κράτους. Εκείνο που ενδιαφέρει για το συγκεκριμένο θέμα της μελέτης είναι οι δυνατότητες που προσφέρονται από τα διεθνή δίκτυα και τους υπερεθνικούς οργανισμούς. Βλ. κεφ. 9.2.1.5., σσ. 235 επ.

38. Αυτός ο προβληματισμός εκφράζεται με τις θέσεις της *Αυτόνομης Παρέμβασης*:

κοινωνική δικαιοσύνη έχουν εγχαραχθεί στους θεσμούς και τις δομές του δυτικού πολιτισμού. Και σ' αυτούς η γυναίκα είχε τη δική της μεγάλη συμβολή. Ανάγκη να συνειδητοποιήσει και η ίδια τις δυνάμεις της.

Πανεργατική Συνδικαλιστική Κίνηση Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα: «Εναλλακτική στρατηγική σημαίνει διαμόρφωση ενός νέου διεθνισμού της εργατικής τάξης, που θα συναρθρώνεται στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να εγερθούμε ως τάξη απέναντι στο υπερεθνικό κεφάλαιο... Η εναλλακτική στρατηγική απαιτεί να δοθεί το μεγαλύτερο βάρος, η πιο μεγάλη μας προσοχή στα πρωτοβάθμια σωματεία. Να ανοίξουν οι πόρτες τους διάπλατα στους εργαζόμενους, να τους δώσουν ρόλο συμμετοχής και όχι οπαδού ή ψηφοφόρου κάθε φορά που έχουν αρχαιρεσίες, να ανοιχτούν στα προβλήματα των πιο ευάλωτων κατηγοριών, που σήμερα είναι έξω από τα συνδικάτα». Βλ. Ένθετο εφ. *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, 20.2.2005: «Στοχεύοντας ψηλά. Αντεπίθεση στον νεοφιλελευθερισμό με συνδικάτα αυτόνομα - ταξικά - μαζικά - ενωτικά», σελ. 15.